

2. Аймауытов Ж. Анкетаға жауап / Бес арыс. Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар. – Алматы: Жалын, 1992. 376-381бб.
3. Сәдуақасов С. Предисловие к сборнику рассказов «Молодой Казахстан»/ Екі томдық шығармалар жинағы.–Алматы: Алаш, 2003. –Т.1. 251-263бб.
4. Ісімақова А. Ахмет Байтұрсынұлы и М. Бахтин. Общность теоретических мыслей / Асыл сөздің теориясы. –Алматы: Таңбалы баспасы, 2009. -376б.
5. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. –Алматы: Білім, 1995. -288б.

6. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. –Алматы: Ғылым. 3 том. 1997, 213-215бб.
7. Ерғобек Қ. Арыстар мен ағыстар. –Астана: Таным, 2003. 360б.
8. Аймауытов Ж. Шығармалар. –Алматы: Жазушы, 1989. -560б.
9. Аймауытов Ж. Көркем әдебиетті саралау/ Бес томдық шығармалар жинағы. –Алматы: Ғылым, 1999. 2 том. – 272б.

* * *

В статье рассматривается проблема лиризма в прозе Ж.Аймауытова

* * *

Fictional problem in literature, lirizm in Z.Aimautov's proze

Р. Зайкенова

ТАРИХИЛЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ТАНЫМ

Көркемдік таным дегеніміз – заттар мен құбылыстардың адам өмірімен тікелей байланыста болатын шындық болмысқа адамның эстетикалық қатынасының жоғарғы формасы [1,69]. Олай болса, көркем шығармадағы тарихилық мәселесі де шындық болмыспен тікелей байланысты.

Түріктің көрнекті жазушысы Хусейін Хихал Атсыздың «Көкбөрілердің өлімі» (1946) романында б.з.д. VII ғасырда жеңіліске ұшыраған көктүріктердің Қытайға бодан болуы, араға бес жыл салып қайта көтерілген Күр Шад (шад – ең жоғары әскери лауазым) бастаған ерлердің тағы да жеңіліске ұшырап, бәрінің өлім құшуымен аяқталса, «Көкбөрілердің тірілуі» (1949) деген романында Құтылық деген қаһарман қолбасшының біріктіруімен қайта құрылған Көктүрік мемлекетінің «Шығыс Түрік қағанаты аталуы», Елтеріс (Құтылық) қағанға одан кейінгі тағы екі Көктүрік қағанына уәзір болған Тоныкөк сияқты абызы мен азаттық жолындағы көктүріктердің қаһармандық күрес жолы кестелі тілмен шебер өрнектеледі [2,35-38].

Т.Зәкенұлының «Көкбөрілердің көз жасы» (2002) атты романында да мыңдаған жылдар бойы тарихын тасқа қашаған көшпенділер мемлекеттілігі, оның ыдырауы, бір сөзбен айтқанда, бөрілі байрақ көтеріп, Орталық Моңғолиядағы Орқын өзенінің терістік-батыс жағын мекен еткен көк түріктердің соңғы тынысы, көк бөрі киесімен өмір сүрген түркі баласының азуын айға білеп, көзіне мөлтілтете жас алуы – ендігі тағдырының алмағайып болатындығына меңзейді.

Н.Келімбетов көрсеткен «Сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген жоқтау, мақтау түріндегі өлең үлгілері, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер – бертін келе Түрік қағанаты тұсында жазылған ерлік жырлардың шынайы көркем шығарма ретінде қалыптасуына үлгі-өнеге, модель-форма болды» деген сөзі әдеби даму үрдісінің алғашқы негізін дәйектей түседі [3,Б.11,Б.29].

Күлтегін ескерткіші жазуындағы: «Елім бар халық едім, елім қайда? Қағаны бар халық едім, қағаным қайда?» дегенде ел сөзі мемлекет мағы-

насында, Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-Түрік» сөздігінде де «ілі» (ел) сөзі «мемлекет» деп аударылған екен.

Түрік қағанаты көсемдерінің бірі сексен жасында жауға жалаңаш шауып мерт болғанда «Белгісі үшін, атақ даңқы, біліктілігі үшін күресті» деген жазуды саралаған ф.ғ.д. Қ.Сартқожаұлы түрік көсемінің өз елінің мөр-таңбасын қорғау жолында мерт болғанын жазады [4, 52-58].

Бұдан шығатын қорытынды ұлт сөзінің қолданысқа енуі XX ғасырдың бас кезінен басталғандығымен, бұл ұғым туралы түсінік ерте замандағы түркілерден тамыр тартып келе жатқандығын байқаймыз. Көшпенділер мемлекеттілігі де сол сияқты, олардың отырықшы елдермен терезесі тең дәрежеде қарым-қатынаста болғандығы бүгінде айтылып та, жазылып та жүр. «Ел» сөзінің байырғы түркілік мағынасы мемлекет, ұлт деген мағына береді. Елді ұйымдастырып, мемлекет құрушы қағандарды «Елтеріс қаған» (елін теріп біріктіруші) деп атаған.

Міне, бұл ұлт тағдыры яғни ата-баба еншісі, белгісі, таңбасы, айбыны, ырысы, киесі, рухы, қасиеті, мақтанышы, арысы, білігі туралы алғашқы түсініктің бастау көзі тым тереңде жатқандығын көрсетеді. Тіпті көне түркі дәуіріне бармай-ақ, өткен ғасырдың ортасында ғана Шыңжан өлкесінде құрылған мемлекеттің «Шығыс Түркістан» деп аталуының өзі тереңдеп зерттеуді қажет етеді. Ш.Уәлиханов та «Шығыс Түркістанды» «Түпкі Түркістан» деп тегін атамаса керек [5,9]. Қ.Жұмаділовтің «Тағдыр» романында ежелгі Ғұндар мен Түрік қағанаттарын былай қойғанда, Шыңғыс хан заманынан бұрын да, одан кейін де бұл Құлыстайды негізінен наймандар мекендегенін, ХУІІ ғасырда оларды жоңғарлар ығыстырып шығарғандығын, бір ғасырдан кейін бұл жерлерді Цин империясы жаулап алғандығын, жоңғарлардан босаған жерлерге қазақтар қайта келіп қоныстанғанмен де, жалпы ұлттық мемлекеттілікті құруға ұмтылған Абылайдың іс-әрекеті жүзеге аспай қалғандығын жанды суретпен егжей-тегжейлі баяндап береді.

Ал Қ.Жұмаділов шығармашылығы арқылы қазақ романдарындағы ұлт тағдыры мәселесін сөз еткенде тақырыптың жан-жақтылығы байқалады. Ең алдымен ХХ ғасырдың бас кезінде ғана қолданылып, одан кейін жетпіс жыл бойы архаизмге айналып, қазір қайта тірілген «милләт» сөзіне Қ.Жұмаділов кеңес өкіметі тұсының өзінде-ақ «Соңғы көш» романы арқылы қайтадан жан бітіреді. Үрімжіде «оңшылдарды» айыптауға қарсы қолданылған «милләт – ұлт», «милләтшіл – ұлтшыл» деген сөздер Шыңжаңдағы ұйғыр-қазаққа ортақ.

Қазіргі уақытта қолданысқа дендеп енген ұлттық құндылықтарымызды біріктіретін ұлттық идея мен ұлттық мүдде туралы ғылыми түсінік қажет. Өкінішке орай ұлттық энциклопедиямыздан «ұлттық идеяның» да, «ұлтшыл» деген сөздің де анықтамаларын кездестіре алмадық. Қ.Жұмаділовтің өз сөзімен айтсақ: «халықшыл», «отаншыл» деген сөздер жақсы болғанда, «ұлтшыл неге жаман болуға тиіс? Тәуелсіз, еркін елдерде «ұлтшыл» сөзі әлі күнге дейін оң мағынасында қолданылады. Оларда «ұлтшыл» атану мақтаншыл. Ал, біздің қорқып қалғанымыз сонша, өз халқын сүйген азаматтарды «ұлтшыл» деуге аузымыз бармай, «ұлтжанды» деп жүрміз. Осыны естігенде бетіме бірдеңе былш ете қалғандай болады. Мен білгенде, бұл формада айтылатын қазақта екі-үш қана сөз бар-ды. Байжанды, қатынжанды және итжанды. Үшеуі де – ұнамсыз сөздер. Ұлт деген қасиетті ұғымды өйтіп қорлауға болмайды. Сондықтан мен шар тартқан шағымда «бірдеңе жанды» атанғанша жасымда көп бейнетпен алған «ұлтшыл» деген атағымды сақтап қалғым келеді», – дейді [6, 278]. Бұл жерде жазушы Қытай, Жапония, Африка, Латын Америкасы сияқты елдердегі тәуелсіздік жолында күрескен ұлттық тұлғаларды әсіресе Қазақстанға жақсы таныс Үндістан азаттығының лидері Махатма (ұлы жан) Гандиді айтып отыр.

Дат ғалымы Кьеркегордың (1813-1855) афоризмге айналып кеткен мынандай сөзі бар екен: «Определитесь с понятиями, и вы избавите человечество от половины заблуждений» [7,243]. Философ-жазушының бұл пікірінің өміршеңдігінде дау жоқ.

«Қазақстанда негізгі автохтонды бір ұлт, бір этнос бар. Ол – қазақ халқы» [8,23]. Демек, Қ.Жұмаділовтің ғана емес, жалпы шетелдегі қазақтардың тілі мен діні, тарихы мен этнографиясы, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі туралы әдеби мұралары – бүтін қазақ мәдениеті мозаикасының сырттан құяр қайнар көздерінің бірі.

Қазақ халқы ұлт ретінде танылуын жеке қазақ деген атпен бөлінуіне байланыстырудың өзі шартты түсінік. Бірақ «Ақтабан шұбырындыдан» кейінгі қырық жылға созылған қиян-кескі шайқас – қазақ халқының ұлттық санасының қалыптасуына аса үлкен ықпал жасағаны тарихи шындық. ХҮІІІ ғасырда үш жүздің басы қосылып, мемлекет болып қайта құрылғанмен де, бұл кез Россия империясының қазақ халқын бодандыққа (подданство) айналдыру саясатымен тұспа-тұс келді. Көшпелілердің рулық-тайпалық құрамына сүйенген патша өкіметі ұлан-ғайыр даланы иемденудің бір жолы «Бөліп ал да, билей бер» екендігін жақсы түсініп, бәсекелестік,

бақталастық, билікке таласу науқанын туғызды. Бұл патша билігіне, метрополия шенеуніктеріне деген бағыныштылықты арттыра түсті. Бірақ Ресейдің іс жүзінде ықпал етуі ХІХ ғасырдың ортасында бүкіл қазақ жерінде әскери басқару жүйесі енгізілгеннен кейін ғана толық жүзеге асты. Сондықтан да бұл кезеңдегі қазақ халқының ең негізгі күресі ұлттық тәуелсіздікті жеңіп алуға, отарлық езгі мен қанауды жоюға бағытталды. Ал отты қаруға қолы бұрын жеткен ірі империялар қазақ арасындағы рулық қақтығыстарды отарлау саясатын жүргізудің негізгі алғы шарттарының біріне айналдырды.

Ресей империясының отарлау саясатындағы әдіс-тәсілдерді Қытай империясы да қол астындағы бұратана халыққа айнақатесіз қолданды. Сондықтан да Қ.Жұмаділов шығармашылығын шекараның арғы бет, бергі беті деп бөлуге келмейді. Міне екі өлкедегі қазақ ұлтының басындағы ұқсас трагедиялық жағдай, халықтың ежелден қалыптасқан мәдени-этникалық салт-дәстүрлері мен тіліне, дініне, діліне, өмір сүріп отырған атамекеніне төнген зұлматтың зардаптары тұңғыш рет Қ.Жұмаділов шығармалары арқылы қалың оқырманға жетті. Бұдан Қ.Жұмаділовтен басқа шекара тақырыбына қалам тербеген адам болмаған екен деген ой тумаса керек. Бұл тақырыпқа 1960-1980 жылдарда бірен-саран прозалық шығарма жазғандар социалистік реализм шиырынан шыға алмады, ал Қ.Жұмаділовтің ерекшелігі сонда, ол кейіпкерлерін бай мен кедей деген жікке бөліп әуре болған жоқ. Жазушы ұстанымы – тарихи шындық, өмірде болған нақты оқиға мен өзінің жеке интуициясынан туған көркемдік қиял. Мұның бәрі суреткерлік шеберлікпен ұштаса келе, әдебиетіміздің ақтаңдақ беттерінің толығына себеп болды.

Бұл тұрғыдан алғанда, қаламгердің тарихи шығармалары үш үлкен хронологиялық салаға бөлінеді: 1-ші, ХҮІІІ ғасырдағы ірі тарихи оқиғалардың тұтас көрінісі, қазақ-жоңғар соғысының бұрын еш жерде сөз болмаған соңғы ұрыстары, жау қолынан азат етілген ежелгі атамекендеріне жергілікті халықтың қайта қоныстана бастауы, жоңғар хандығының жер бетінен жойылып, Қытаймен арадағы байланыстың күшейуі, көшпенділер мемлекеттілігінің соңғы тұяқ серпуі, сондай-ақ, патша өкіметінің қазақ даласын зерттеу кезеңінің аяқталып, қитұрқы отарлау саясатының басталуы, қазақ хандығымен саяси-мәмілегерлік қатынас орнатуы, әскери қоныстар мен қамалдардың салына бастауы сияқты мәселелер бойынша – «Дарабоз» дилогиясы, 2-ші, жоңғарлардан азат етілген көшпенділер мекенінің шекарасының айқындалуы, Ресей мен Қытайдың мүдделі саясаты, отты қаруға қолы бұрын жеткен екі империяның жоспарлы түрде әскери қоныстандыруды бастауы, жергілікті халықтың шет аймақтарға күшпен ығыстырылуы – «Тағдыр» романы, 3-ші, ХХ ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыстар, «аққашқан жылындағы» оқиғалар, Алаш идеологиясының Шыңжаң қазақтарына тигізген әсері, ашаршылық зардаптары, ұлт тәуелсіздігі жолындағы халық күресі – «Соңғы көш» роман-дилогиясы арқылы көрінеді.

Орыстың әдебиеттанушы ғалымы әрі тарихшысы В.Кожин өз зерттеулерінде Шекспир немесе Гётені, Достоевский немесе Толстойды, Шолохов немесе Леонид Леоновтың әлемдік деңгейге көтерілуіне өз творчестволарында туған халқының өзіне тән ұлттық қасиетін терең таныта алуынан деп қарайды [7,244].

Десе де, біз сөз еткелі отырған тақырыптың ұлттық сипаты мүлде бөлек, әрі оны отарлаудың зардабын тартпаған ұлы державалардың ұлттық мәдениетінің сипатталуымен салыстыруға келмейді. Қазақ ұлтының тағдыры бір ғана этносқа тән белгілерді анықтап, ұлттық ерекшеліктерді санама-лап көрсетуде емес, мәселе келмесе кеткен көшпенділердің мәдени-этникалық ерекшеліктерінің жойылу себептерін анықтаудан келіп шығады.

Қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыпқа жазылған шығармалардан М.Әуезов дәстүрін іздейтін себебіміздің бір салдары осында жатыр. Бірақ қазақ қаламгерлерінің ұлт болмысын жасқанбай ашатын тақырыпқа тікелей түсе алмағаны тарихи шындық. Сонымен бірге бірнеше ғасырға созылған отарлықтың салдарынан өзгеріске ұшыраған ұлттық мінез-құлық ерекшеліктерін ашып шығудың өзі де оңайға соқпайтыны сөзсіз. Міне Қ.Жұмаділовті өз замандастарынан даралайтын ерекшелік осы арадан келіп шығады. Сондықтан да кеңестік дәуірде жазылған «Соңғы көш» дилогиясы мен «Тағдыр» романдарының көтерген тақырыбы мен идеялық мазмұнын тереңдеп талдаудың мүмкіндігіне енді ғана қолымыз жеткендігін атап айтуға тура келеді.

1960-1980 жылдардағы әлемдік эстетикалық ой-пікірлер мен орыс ғалымдарының түйіндеулеріне таң-тамаша қалып жүрсек, мұны ХХ ғасырдың бас кезінің өзінде-ақ Алаш арыстары айтып кетіпті. Мысалы, Темірбек Жүргеновтің: «Бүкіл дүниежүзілік мәдениетке өз ана тілімізді жақсы білгенде, соны үйренгенде ғана жетуге болады» деген сөзін алайық [9,17]. Міне мұндай терең пайымдауларды, өтімді өткір ойларды Алаш арыстарының әрқайсынан келтіруге болады. Бірақ осындай парасатты ой-түйіндеулердің халыққа жеткізілуі, оқытылуы, насихатталуы, жүзеге асырылуы – қаншалықты мөлшерде екендігі әлі де анықтауды қажет ететін мәселе.

«Қазақ шежіресі хақында» атты еңбекке жазған алғашқы академик-тарихшы М.Қозыбаев Шынай Рахметұлының «Моңғолия қазақтарының ата-тек

шежіресі» (1997) деген кітабындағы: «Туыстас немесе көршілес бірнеше отбасы бір қоныста отырса – ауыл, ауылдас, көрші; іргесі алшақтау болса – жерлес. Қандас – жеті атадан құралғандар (бір атаның кіндігінен тараған), бір ата 13 атадан асса – ру. Бірнеше ру қандастықпен я бір мүддемен біріксе – тайпа. Бірнеше тайпа қоғамдасып, жүз болып қауымдасады. Тайпадан іріленсе халық немесе ел, оның мемлекет ішінде өзге ұлт, ұлыстармен саясат теңдігі болса ұлыс, дербес шекара, саяси-экономикалық тәуелсіздікке қолы жетсе мемлекет, тілі мен дәстүрі, мәдениеті, өзіндік мекен-жері, әлеуметтік рух, жігері, этникалық ерекшелігі ортақтасып, дараланса ұлт болады» деген пікіріне жоғары баға беріпті [10,6].

Ал Қ.Жұмаділов дәуір шындығын ашып көрсетуде Абылай, Қабанбай, Демежан сияқты жеке-леген тұлғалардың ролін жоғары қойса да, тарихтың табиғи дамуын рулық қатынастар мен тайпалық одақтардың қақтығысынан туындатады. Сондықтан да Ш.Рахметұлының сатылап көрсетіп отырған қазақ ұлтының құрамдас бөліктеріне назар аударсақ, Қ.Жұмаділов көне түркі заманынан басталатын қазақ тарихын «Дарабоз», «Тағдыр», «Соңғы көш» романдары арқылы келер заман жаңалығымен жалғастырып отырды, сонымен бірге ұлттың ғұмыр сүру қисынына, дәстүр дағдысына, өсіп-өну табиғатына мұқият ден қоя білді.

1. Гуляев Н. А. Теория литературы. Изд.2-е, испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1985. – 271 с.

2. Фалли Әли. Түрікшілдік жыршысы. // Жалын, 2008. – № 2. Б. 35-48.

3. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер.– Астана: Фолиант, 2004.– 480 б.

4. Сарткожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуы: алфавит жүйесі және фонология. Филол. ғ.д. ғыл.дәр. алу үшін дайындалған дисс. – Алматы, 2008.– 267 б.

5. Уәлиханов Ш. Түпкі Түркістан. // Ақиқат, 2005. – № 12. Б. 9-14.

6. Жұмаділов Қ. Таңғажайып дүние. – Алматы: Тамыр, 1999. – 623 б.

7. Юдин В. Вадим Кожин и национальный вопрос. // Молодая Гвардия (ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал, Основан 1922 г), 2008. – С.243-250.

8. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Т 9. – Алматы: ҚЭ Бас редакциясы, 2007 – 688 б.

9. Жүргенов Т.Қ. Сіз Қазақстанға келдіңіз екен... Республиканың мемлекеттік тілін білуге міндеттісіз! // Алматы ақшамы, 2010. – 29 шілде. – Б.16-17.

10. Қозыбаев М. Шежіре – шетін тарих. / Қазақ шежіресі хақында. Алғы сөз. –Алматы: Атамұра, 2000. – Б.5-12.

Р. Зайкенова

ЖАЗУШЫ ҰСТАНЫМЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗДЕРІ

Ел мен жер тағдырын тереңнен тартып, көркем шығарма шындығына дейін көтере білу – өз отанына шексіз берілген талғампаз дарын иесінің ғана қолынан келмек. Міне осыдан келіп, жазушы қолтаңбасына тән өзгеше сыр-сипат көрінеді.

Қазақстанның халық жазушысы Қ.Жұмаділовтің бір ғана «Соңғы көш» романына талдау жасап көрейік, басқасын былай қойғанда, мұндағы тақырыптың өзі қат-қабат мағынаға ие. Ең алдымен бұған «көштің соңы» немесе бір отбасының ғана көші деп қарамау

керек. Автор сөзімен айтсақ: «Оны тек 1962 жылғы көш деп ұғынбау керек. Мыңдаған жылға созылған қазақтың көшпелі өмірі ХХ ғасырдың ғасырдың ортасына дейін Шыңжаңда ғана сақталғаны жұртшылыққа белгілі. Бір сөзбен айтқанда, сол көшпенділердің соңын, өзім куәсі болған, сарқытын ішкен өмірдің ең соңғы суреттерін қағазға айнытпай түсіруім қажет болды. Біртіндеп тарих сахнасынан кетіп бара жатқан, енді ешуақытта қайталанбайтын, тұтас бір дәуір, неше алуан характерлер тұрды көз алдымда. Көшпенділердің ең соңғы байы, ең соңғы биі, ең соңғы батыры, ең соңғы ару қыздары, – дегенінен жазушының «көш» деген сөзге бүкіл елдің менталитетін сиғызса, «соңғы» деген сөзге «көшпенділердің соңғы тұяғы» деген мағынаны сиғызып, 1960 жылдарға дейін Қытайда ғана сақталған көшпенділер өмірінен сыр шертетін роман-эпопея тудырығанын көреміз [1].

Айта кететін бір жай – жариялануы кештеу демесеңіз, С.Сматаевтың «Елім-айы» мен Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көші» әріректе жазылған шығармалар. Мысалы, «Соңғы көштің» нүктесі 1971 жылы қойылып, 1973 жылы «Лениншіл жас» (16 янв.) газетіне «Қамаудағы көкжал» деген атпен көлемі әжептәуір үзінді жарияланған болатын. Содан 1974 жылы романның бірінші томы жарияланса да, дилогияның толық нұсқасы оқырман қолына тигенше арада оншақты жыл өтті. «Елім-айдың» да тағдыры соған жуық. Демек, бұл екі автор да тарихи тақырыпқа М.Әуезовтан кейінгі қалам тартушылардың ең алғашқы легінде.

Десе де, Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш» романы тақырып сонылығымен, заман шындығын көркем айшықтаумен әлі де дара тұр. Сондай-ақ оның шығармалары посткеңестік жүйенің «түрі ұлттық мазмұны социалистік» желеуінен ада болуы қазақ халқының мәдени руханиятын емін-еркін көрсетуге жол ашты. Роман-дилогия соңында жазушы от тиген қамыстай, елдің дүрк көтерілуіне себепші болған бүкіл Құлыстайды кезген ұлы дүбір «көш», «көшу» деген сөздің күдіретіне бас иіп, «Ұлы көш» басталды деген сөзді жүйрік аттың желмен жарысқанына теңейді. Осылайша қазаққа бұрыннан етене таныс жылқы мен көш ұғымы тарихи поэтикалық сыр-сипатқа ие болған.

Романды оқымаған адамға «Соңғы көштің» тақырыбы 1962 жылы 10 сәуірден 1 мамырға дейін айналасы 20 күн ішінде Тарбағатай шекарасынан Қазақстанға өткен 200 мың адамның қалың көші сияқты болып көрінуі мүмкін. Негізінде мүлде бұлай емес. Бұл кітап – ХХ ғасырдың ортасына дейін тек Қытайда ғана сақталған көшпенділер тұрмысының соңғы шежіресі іспетті. Сондай-ақ Тарбағатай аймағын мекен еткен қазақтардың ұлт-азаттық күресі, Оспан батыр бастаған көтеріліске қатысқан халық қаһармандарының азапты тағдыры, Шығыс Түркістан республикасының күйреуі, ХХ ғасырдың бас кезіндегі Алаш зиялыларының шекара сыртындағы қазақтарға тигізген рухани әсері, қазақ өмірінде «ақ қашқан» жылы деген атпен қалған кезең көрінісі, жергілікті халықтың жерінің үстімен жүрген ақтың

генералдары Анненков, Дутов соның ішінде генерал Бакшы армиясының соңғы тынысы, Қазақстандағы ашаршылық зардаптарынан босқан елдің Шыңжаңдағы тағдыры, ондағы «мәдениет төңкерісі» басталар алдындағы оқтын-оқтын халық басына төнген саяси науқан жылдарынан кейін бүкіл Құлыстайды кезген «көш» дүбірі, мұның ақыры болашақ ұрпақ қамын ойлаған алашшыл азаматтардың бастауымен, отандастарымыздың ата жұртқа келіп қосылуымен роман концепциясы түйінделеді. Дилогия сюжетіне арқау болған осы желілердің барлығы да көшпелі ұлт руханиятының тұрмыстық-этнографиялық мәдениетімен, дәстүрлі өнегелі сипатымен, қанық ұлттық бояуымен көркемдік шешім табады.

«Соңғы көш» роман-дилогиясының бірінші кітабы «Қарсаңда», «Қат-қабатта», «Сарыжайлау», «Ақпанда» деген төрт бөлімнен, екінші кітабы «Қара қақпа», «Киелі қан», «Кісен ашқан» деген үш бөлімнен тұрады. Сырқы композицияның элементі ретінде қызмет атқарып тұрған бұл тақырыптардан суреттеліп отырған дәуірдің басты сипатынан хабардар еткендей болады. Қазақ әдебиетінде оқиғасы тұтас бір дәуірді қамтитын роман-эпопея деңгейінде талданып келген шығарма – М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы.

Ал «Соңғы көш» романының көркемдік әсерінің қуаттылығы жағынан келгенде, оның ешкімге ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасы, образ сомдау даралығы, қат-қабат оқиғаларды жинақтап берудегі нақтылығы мен аз сөзге көп мағына сыйғызатын поэтикалық ерекшелігі бүгінгі күн тұрғысынан талдана бастаса, Қ.Жұмаділовтің қазақ әдебиеті тарихынан алатын орны әлі де айқындала түседі-ау деп ойлаймыз.

1981 жылдың өзінде-ақ Қ.Жұмаділов Шығыс Түркістан тақырыбының қағаз бетіне түспей қағабестік жатқаны болмаса, олардың тарихы, азаттық үшін айқасы, басқыншыларға қарсы ерлікке толы күресі, басқасын былай қойғанда 1945 жылы жеңіске жеткен ұлт-азаттық төңкерісі, бес жыл бойы дербес мемлекет болып тұрған Шығыс Түркістан республикасының құлауы, Оспан батыр бастаған халық көтерілісі әлі де талай романға азық болары сөзсіз екендігін атап көрсетеді [2].

Мұның жарқын көрінісін Шыңжаңдағы үш аймақ көтерілісін нақтылы сөз ететін Жанат Ахмадидің «Дүрбелен», «Шырғалаң» дилогиясынан, Шәміс Құмардың «Қайқая шапқан қарагер», Тұрсынәлі Рыскелдиевтің «Тау тағысы», Батырхан Құсбегиннің «Зуха батыры», Қажығұмар Шабданұлының «Пана», Сейітқан Әбілқасымовтың «Оспан батыр», Жақсылық Сәмитұлының «Сергелден» (төрт кітап) атты романдарынан анық көруге болады.

«Соңғы көш» романында осы тарихты түгел көрсету мақсат етілмеген. Сондықтан да романның басты оқиғасы Шығыс Түркістан республикасы сахнадан кетіп, Қытай Халық азаттық армиясының Тарбағатай аймағына кіруінен басталады да, алпысыншы жылдардағы ел басына төнген зобалаңмен аяқталады. Мұның бірнеше себептері бар. Біріншіден, Шығыс Түркістан халқының романдағы қамтылған кезеңдегі тартқан жәбір-жапасы бұрын